

Б. САҒЫНДЫҚҰЛЫ¹, Б. ҚҰЛЖАНОВА², А. ЖҮЗБАЕВА³✉*¹филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: bahit777@mail.ru³PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ar-aika@mail.ru**КЕЙБІР АТАУЛАРДЫҢ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ВАРИАНТТАЛУЫ**

Аңдатпа. Тіл – динамикалық құбылыс. Даму барысында сөздер әртүрлі өзгерістерге ұшырағанымен, өзара семантикалық байланыста болады. Сөздердің тек сыртқы бейнесі өзгеріп қала береді. Ол өзгерістерді анықтап білу – этнологтың басты міндеті. Кейінгі жылдары ашылған үнемдеу заңдылықтары, фузиялық құбылыстар мен дауысты және дауыссыз дыбыстардың түпкітектерінің ашылуы байырғы сөздердің өзгеру себебін анықтауға көп көмегін тигізді. Ашылған жаңалықтардың нәтижесінде түркі тілдеріндегі кез келген байырғы сөзді талдауға мүмкіндік туды. Зерттеу барысында түркі тілдерінің қыпшақ тобынан қазақ және қарақалпақ тілдері, қарлұқ тобынан өзбек, ұйғыр және оғыз тобынан түркімен, әзірбайжан тілдерінен нақты мысалдар алынды.

Бұл ғылыми мақалада тыныс алу қызметін атқаратын дене мүшелері мен географиялық және астрономиялық атаулар талданады. Атап айтқанда, тамақ, кеңірдек, өңеш, ай, жұлдыз, батпақ, Шолпан жұлдызы. Аталған сөздердің қазіргі түркі тілдерінде түрліше дыбысталып, фонетикалық өзгеріске ұшырап қана қоймай, сонымен қатар, семантикалық жағынан жаңа реңк алып, тіпті, терминдік дәрежеге көтерілгенін байқауға болады.

Мақала тіл тарихын зерттеумен айналысып жүрген жас ғалымдарға көптеген ақпарат береді. Сонымен қатар, салыстармалы түркологияның теориялық мәселелері жан-жақты сөз болып, практикада қалай қолдану керектігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: түркі тілдері, заңдылықтар, вариантталу, фонетикалық варианттар, туыс тілдер, аллофон, дыбыстық алмасулар, сәйкестіктер, аффикс, метафора, метонимия, элизия, редукция.

B. Sagyndykuly¹, B. Kulzhanova², A. Zhuzbayeva³¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: bahit777@mail.ru³PhD Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: ar-aika@mail.ru**Variation of Some Words in the Turkic Languages***** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б., Жүзбаева А. Кейбір атаулардың түркі тілдерінде вариантталуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 139–150.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.596>*** Cite us correctly:**Sagyndykuly B., Qulzhanova B., Zhuzbaeva A. Keibir ataulardyn turki tilderinde varianttaluy [Variation of Some Words in the Turkic Languages] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №2 (120). – B. 139–150. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.596>

Abstract. Language is a dynamic phenomenon. In the process of development, words are semantically interconnected, although they undergo some changes. Only the outward form of words tends to change. It is the duty of the philologist to identify these changes. The laws of economy of linguistic means that were discovered in recent years, the fusion phenomena, and the discovery of the sound of voices and loud voices helped to determine the cause of change in ancient words. As a result of the discoveries, it was possible to analyze any ancient word in Turkic languages. In the process of research exact examples have been taken from Kipchak group of Turkic languages i.e. Kazakh and Karakalpak languages, from the Karluk group of Turkic languages Uzbek, Uighur as well as Oguz group of Turkic languages i.e. Turkmen, Azerbaijan languages.

This scientific article analyzes the organs of the body that perform the respiratory function and geographical and astronomical names. In particular, the throat, trachea, esophagus, moon, star, swamp, Venus. In modern Turkic languages, it can be seen that these words not only sounded differently or underwent phonetic changes, but also acquired a new meaning and formed terms from these words.

The article gives a lot of information to young scientists who are studying language history. It deals with the theoretical problems of comparative Turkology and the ways how to apply them in practice.

Keywords: Turkic languages, laws, variation, phonetic variants, related languages, allophone, audio interchange, conformity, affix, metaphor, metonymy, elision, reduction.

Б. Сағындыкулы¹, Б.Құлжанова², А. Жузбаева³

¹доктор филологических наук, профессор

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: berikbay.sagyndykuly@mail.ru*

*²кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет
имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы), e-mail: bahit777@mail.ru*

*³PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ar-aika@mail.ru*

Вариация некоторых слов в тюркских языках

Аннотация. Язык – динамическое явление. В процессе развития слова претерпели различные изменения, но находятся в семантической связи между собой. Только внешняя форма слов меняется. Это задача этимолога – выявить изменения. Раскрываемые в последующие годы закономерности экономии, фузионные явления и раскрытие архетипов гласных и согласных звуков помогли выявить причину изменения исконных слов. В результате открытия появилась возможность проанализировать любые исконные слова в тюркских языках. В ходе исследования были получены конкретные примеры из группы кыпчакско-тюркских языков (казахский и каракалпакский языки), карлукско-тюркских языков (узбекский и уйгурские языки) и огузско-тюркских языков (азербайджанский и туркменский языки).

В этой научной статье анализируются органы тела, выполняющие дыхательную функцию, а также, географические и астрономические названия. В частности, горло, трахея, пищевод, луна, звезда, болото, Венера. В современных тюркских языках можно заметить, что эти слова не только звучали по-разному или подвергались фонетическим изменениям, но и приобретали новый смысл и образовались термины из этих слов.

Статья дает много информации молодым ученым, занимающимся изучением истории языка. А также говорится теоретическая проблема и практика сравнительной тюркологии.

Ключевые слова: тюркские языки, закономерности, вариация, фонетические варианты, родственные языки, аллофон, звуковой обмен, соответствие, аффикс, метафора, метонимия, элизия, редукция.

Кіріспе

Тіл – динамикалық құбылыс. Ол үнемі өзгеріп, дамып, жетіліп отырады. Түркі тілдеріне ортақ бір түбірден тараған кейбір байырғы сөздердің басым бөлігі қазіргі түркі тілдерінде түрліше дыбысталып, фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Сонымен қатар, семантикалық жағынан жаңа реңк алып, тіпті, терминдік дәрежеге көтерілген сөздер бар. Бірақ олар саусақпен санарлықтай. Біз оған этимологиялық реконструкцияның үш аспектісін (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық) басшылық ете отырып, зерттеу барысында көз жеткіземіз. Сөзіміз дәлелді болуы үшін адамның тыныс алу мүшелері мен географиялық және астрономиялық атауларды зерттеу нысаны ретінде алып отырмыз. Атап айтсақ, *тамақ, кеңірдек және өңеш, күн, ай, жұлдыз, батпақ, Шолпан жұлдызы*. Аталған сөздердің түркі тілдерінде дыбысталуы мен жасалу жолдары туралы айтып, этимологиясын ашуға тырыстық.

Эксперимент

Түркі тілдерінің барлығында (ноғай тілінен басқа) *boğaz* атауы «тамақ», «жұтқыншақ» мағынасында жұмсалады. Ғалымдардың көпшілігі (В. Банг, Д. Немет, М. Рясэнен) *boğaz* сөзі **boğ*, яғни, тұншықтыру, қылқындыру мағынасын беретін етістікке –*az/as* жұрнағының қосылуы арқылы жасалған дегенді алға тартады. Көне түркі тілдерінің сөздігінде –*üs/-uz ıs/ıs* етістіктен зат есім жасайтын жұрнақ ретінде саналады. Оған мынандай мысалдар келтірілген: *toqu* – ұру, *toqus* – соққы; *baq* – көру/қарау, *baqıs* – көзқарас, *ur* – ұру, *urus* – ұрыс, *küsa* – тілеу, *küsüs* – тілек (DTS, 1969: 663) [1]. Алайда, ғалым Э. Севортян бұл пікірді қолдамайды [2]. Оның айтуынша, *boğaz* сөзі *boğ* етістігінен пайда болды деу шындыққа жанаспайды. Себебі көне жазба ескерткіштерінде *boğaz* сөзімен қатар *boğak* сөзі жарыса қолданылған. Екеуінің беретін мағынасы – бір. Бұл жердегі (a)z –фонетикалық емес, морфонологиялық элемент екендігі айдан анық көрініп тұр (ESTYA., 1978: 168) [8] дейді.

Тарихқа көз салсақ, 1969 жылы СССР Ғылым Академиясы жариялаған Көне түркі тілдерінің сөздігінде *тамақ* – горло, глотка, задняя часть неба (DTS, 1969: 529) [1] – деп жазылған. Одан әрірек, орта ғасыр еңбектеріне үңілсек, М.Қашқари сөздігінде мынадай сөйлем кездеседі: *Suv boğuzda tyglyndi* – су тамаққа түйілді, яғни су тамаққа тығылып қалды [3, 351-б.].

boğ атауы көне жазба ескерткіштер мен оғыз, қарлұқ топтарына қарасты тілдердің барлығында адамның тамағы мағынасын береді. Уақыт өте келе, *boğ* өзіне үстеме мағына жамап, метафораға айналған. Метафоралану арқылы пайда болған жаңа сөздерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – артефакт, яғни табиғилықтан тыс қолдан жасалған нәрсе, мәдениеттің, өркениеттің жемісі. XIII–XIV ғасырда Хорезм дәуіріне жататын түркі тілінде жазылған ескерткіштерде *boğ* сөзі шекті аспаптың мойын жағы мағынасында жұмсалса, түрік, гагауз, әзірбайжан, өзбек тілдерінде ыдыстың мойны (горлышко сосуда) мағынасында қолданылған екен. Екінші метафора – табиғи құбылыс, географиялық атау. Ғалым Ә.Қайдар қырғыз тілінде диірмен шанағының жіңішкеріп бітетін жеріндегі бидай төгілетін жерін *богуз* десе, ұйғыр тілінде жер ошақтың түтіні қабырғамен жоғары көтерілетін жеріндегі иінін қаңниң *боғузи* деп атайды дейді (КТКЕС, 1966: 59) [4]. Мысалы, *бұғаз* – екі мұхиттың не теңіздің бір-бірімен жіңішкеріп келіп қосылған жері. (Tusındırme sozđık, 2008: 148) [5]. Бұдан өзге серб тілінде *boğaz* сөзі өте тар жер, жіңішке мағынасында жұмсалады. Сондықтан жоғарыда келтірілген мысалдардағы екі метафора да зат пен құбылыстың сыртқы ұқсас белгілерін алу арқылы жасалған деп есептеуге толық негіз бар.

Сонымен қатар *boğ* сөзін түркі тілдерінің кейбірінде метонимия ретінде қолданылғанын байқауға болады. Шағатай, түрік тілдерінде, ұйғыр диалектілерінде жылқыға берілетін жем (*buıız*) мағынасында қолданылған. (ESTYA., 1978: 168) [10]. Яғни, малдың жейтін тамағы, азығы. Әсіресе, ұйғыр тілі диалектілерінде малға, жылқыға беретін жүгері және т.б. дақылдардың жармасынан жасалған жемді *боғуз* деп атау жиі қолданылады.

1-кесте – Түркі тілдерінде *боғаз* сөзі дыбысталуының кестесі:

қазақ	тамақ
қырғыз	тамақ, боғуздок/боғуздок
өзбек	Томоқ
ұйғыр	тамақ, боғаз
түркімен	Бұғақ
әзірбайжан	Боғаз
түрік	Боғаз
башқұрт	Боғаз
тува	Боостаа

№1 кестедегі мысалдардан басқа өзбек тілінде «томоқ» сөзімен «һалқум» жарыса қолданылса, ұйғыр тілінде «текирек», «тамақ» және «боғуз» сөздері синонимдес болып келеді. Сондай-ақ қырғыз тілінде «кекирек» атауы «тамақ» сөзінің орнына қолданыла береді. Алайда, барлығының беретін мағыналары – ортақ, ол - адамның дене мүшесі.

Тамақ ұғымын беретін сөздердің морфологиялық, семантикалық өзгеру заңдылықтарына тоқталмас бұрын, фонетикалық өзгерістерді анықтап алайық. «Тамақ – томоқ» сөздеріндегі *а-о* сәйкестігі түркологияда бар құбылыс. Өзбек тілінде *а* дыбысы көп жағдайда *о* болып дыбысталады. Әсіресе, сөздің екінші және үшінші буындарында бұл заңдылық күшейе түседі. Мысалы «бармақ» өзбекше «бармоқ», «сайламақ» өзбекше «сайламоқ», «сақтамақ» өзбекше «сақламоқ», «қарамақ» өзбекше «қарамок», «кітап» өзбекше «китоп», т.б. Өзбек тілінде жарыса қолданылатын «һалқум» сөзіндегі бірінші тұрған *һ* фонемасы – протезалық дыбыс. *һ* сына дыбысы башқұрт тілінен өзге түркі тілдерінде өте сирек қолданылады. Мысалы: әзірбайжан тілінде *һүрк* – *үрік*, *һис* – *ыс*, *һөргүш* – *өркеш*, *һармут* – *алмұрт*, гагауыз тілінде *һайғыр* – *айғыр*, *һалма* – *алма*, түрікмен тілінде *һалда-алдау*, *һін* – *ін*, *һәң* – *ең*, *һүр* – *үр*, ұйғыр тілінде *һара* – *ара* *һасал* – *әсел* (бал), өзбек тілінде *һүкіз* – *өгіз*, т.б. (Sherbak A., 1970: 182) [6].

Тамақ сөзі дәм ағатын өңеш дегенді білдіреді. Проф. Б. Сағындықұлының айтуынша, ежелгі бес түрлі ұғым беретін *-ақ* омоним түбірінің бір мағынасы – төмен қарай жылжу, бір орында тұрмай ілгері қарай қозғалып отыру. Там+ақ тұлғасына зер салсақ, ол там (яғни дәм) ағатын өңеш екенін өзі айтып тұр. Қазір бұл аталған формант түбірге сіңіскен өлі жұрнақ ретінде танылады. (Sagundykuly B., 2005: 210) [7].

Әр тілдегі фактілерді жинай келе, боғуз сөзі түркі тілдерінде өз алдына дамып, дыбыстық өзгерістерге ғана ұшырап, семантикалық жаңа мағына алғанын байқаймыз.

Қазақ тіліндегі бауыздау сөзі осы боғаз атауынан келіп шыққанын ешкім біле бермейді. Бауыздау – малдың тамақ тұсын өткір құралмен кесіп, қанын ағызатын процесс. Бұл жерден алмастыруды, метонимия құбылысын, байқау қиынға соқпайды. Қазақ тіліндегі бауыздау ұйғыр тілінде «боғузламақ», қырғыз тілінде «муузда/мууздоо», қарақалпақ тілінде «бауызла» болып қолданылады. Бұл жерде барлық тілге ортақ түбір – бауыз сөзі болып тұр. Мұндағы *б-м, о-а, г-у-ұ, оғ-ау, ұ-о* сияқты дыбыс алмасулары түркі тілдеріне тән құбылыс. Ә. Қайдар «Бауыз сөзі басқа туысқан тілдердегі сияқты, қазақ тілінде де бір заманда дербес сөз болған болуы керек» деп есептейді. Ол тіліміздегі мойын – мойын +дау, алқым – алқым+дау тәрізді сөз жасау үлгісі бойынша бауыз+дау формасында қалыптасқан, бірақ бірте-бірте өзінің дербестігінен айрылып, оның заттық мағынасы ұмыт болған дейді (КТКЕС, 1966: 58) [4]. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөзден буу (байлау, таңу), буындыру (сығу, қысу, қылқындыру), буындау (жіктеу, бөлу) секілді көптеген туынды түбірлер жасалған.

Нәтиже мен талқы

Қазіргі уақытта, медицинада қалқанша (тамақ) бездерінің ұлғайып, қызметінің бұзылуынан пайда болатын ауруды бұғақ (зоб) ауруы деп айтады. Ауру кезінде қалқанша без шамадан тыс үлкейіп, науқастың тыныс алуы қиындайды, мойын қан тамырлары мен жүйке талшықтары қысылады. М. Қашқари сөздігінде «бұқұқ – тамақтың екі жағында, ет пен терінің арасында пайда болатын ет бездерінің бір түрі. Бұл тұқым қуалайтын дерт. Кейбіреуі дерті асқынғанда өзінің көкірегін көре алмай қалады» деген жолдар бар. (Kashakari M., II 1997: 414) [12]. Тіпті аурудың пайда болу тарихы да берілген. «Біздің бабаларымыз аса жоғары, ащы дауысты кәпірлер екен. Тәңір жарылқаушы пайғамбарлардың сахабаларымен жанжалдасып, соғысыпты. Аталарымыз ұрандап, айқай-күрең салып, басқыншылық жасап шабуылдапты. Мұсылмандар олардың бұл айғай-сүрең қиқуынан түршігіп, аласапыранға түсіпті. Бұл хабар Тәңірі рахымы, ризашылығы түскен Омарға жеткен. Омар оларды қарғаған екен. Содан барып олардың тамағында осындай дерт пайда болған. Әрі оларға мирас болып қалған (Kashakari M., II 1997: 414) [12]. Олай болса, бұғақ сөзінің қазіргі уақытта терминдік дәрежеге көтерілгеніне көз жеткіздік.

Тілімізде тамақ, кеңірдек, бауырдақ, бұғырдақ, өңеш сөздері жарыса қолданылады. Сайып келгенде, барлығының беретін мағынасы бір. Өңеш – жұтқыншақ пен асқазан арасындағы ас жүретін жол. Ұйғыр тілінде «өңгәч», өзбекше «өңгәч/қизилунгач», қырғызша «өңгәч», құмық тілінде «үңеч», башқұрт тілінде «үңәс», якут тілінде «өңүс», татар диалектілерінде «үмәч» болып түрлі формада дыбысталады. С. Малов «өңгәч/өңүч» атауын «өңмен», «өмілдірік», «омырау» сөздерімен байланыстырады. Бұл жерде ө дыбысының әсерінен мұрын жолды *ң* дыбысы *м* дыбысына айналып кеткенін көреміз. Э. Севортян ғалымның пікірін қолдай отырып, түрік тілі диалектілерінде қолданылатын «өмүк» және «өмірдек» сөздерін осы қатарға қосады («өмік» түрік тілінен аударғанда өңеш мағынасын береді) де, өң+кеч немесе өң+(а)ч құрамдарына бөліп, қару-жарақ атауын білдереді деген болжам жасайды. Бір қызығы, ғалым Э. Қайдар функционалдық семантиканың заңы бойынша өңеш сөзіндегі өң формасы түтік, іші қуыс, көрней мағынасында жұмсалатын ұңғы сөзімен байланыстырып, олардың сыртқы ұқсастықтарын алға тартады. Қазақ тіліндегі өңе формасы ұңғы сөзінің мынадай даму сатыларынан өткенін көрсетеді: өңе<өңгә//онка//ұнка//үңгү//үңгу//унга//унги. (КТКЕС, 1966: 157) [4]. Ұңғы деп қазақ тілінде мылтықтың оқ шығатын жерін, аузын атайды. Бұл атау түркі тілдерінің көпшілігінде қуыс, бір заттың іші, шұңқыр мағыналарында жұмсалады. Ұңғы сөзінен ұңғылау, үңгір, үңірею, шұңқыр секілді туынды түбірлер пайда болған. Демек, ұңғы және өңеш сөздерінің арасында семантикалық байланыс бар. Екі атаудың қайсысы алғашқы болуы мүмкін деген мәселеге келетін болсақ, өңгәч формасынан ұңғы атауы пайда болғанын аңғару қиын емес. Ғалым Э. Қайдар бұл арада өңге түбірінен өңеш туынды түбірін жасап тұрған -ша, -ше кішірейткіш жұрнақ дейді. Мұндағы -ша, -ше жұрнағы кішірейту мағынасын беретін -шақ, -шек (шына+шақ, ойын+шық, көл+шік, шемір+шек) жұрнағының бірте-бірте аяғындағы -к/қ дыбыстарының түсіп қалуына байланысты -ша, -ше түріне ауысқан. Содан кейін оның тек -и дыбысы ғана қалған (сонда өңгәшек-өңгәше-өңгәш). Ал енді өңгәш формасынан өңеш формасының келіп шығуы қазақ тілінде *ң* мен *ә* дыбысы қатар келгенде *ә* дыбысының түсіп қалу жағдайларынан (деңгиз-теңіз, ялаңғач-жалаңаш) өңгәш формасы өңеш формасына ауысқан деп түсіндіреді Э. Қайдар.

Диалектологиялық сөздікте бұғырдақ – Түркіменстан Республикасының Красноводск ауданында қолданылады, беретін мағынасы – кеңірдек. (Dialektologiyalyk sozдіk, 2007: 186) [8].

Кеңірдек – көмейден басталып, өкпемен ұштасатын тыныс түтігі (Tusındırme sozдіk, 2008: 385) [5]. Атқаратын негізі функциясы – өкпеге ауа жеткізу. Түркі тілдерінде кеңірдек атауы кеңінен таралған.

2-кесте – Түркі тілдерінде *кеңірдек* сөзі дыбысталуының кестесі:

Түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	кеңірдек
қырғыз	гекитәк
өзбек	кекирдәк
ұйғыр	гекитәк
түркімен	кекирдек
татар	кикіртәк
қарақалпақ	кегирдек

№2 кестедегі сөздерден *к-г, д-т* дыбыс сәйкестіктерін байқауға болады. Аталған сәйкестіктер түркі тілдерінде және оның диалектілерінде кең жайылған құбылыс. Мысалы: кір – гир (әзірбайжан, түрік), кел – гәл (әзірбайжан, түрік), көз – гөз (әзірбайжан, түрік), көл – гөл (әзірбайжан), бұтақ – пудак түркімен), отын – одун (түркімен), т.б.

Р дыбысы тұрақсыз, түсіп қалуға бейім келеді. Ұйғыр тіліндегі *р* фонемасының түсіріліп гекитәк болып айтылуы заңды құбылыс. Олай деуге екі түрлі себеп бар. Біріншіден, ұйғыр тілінде *р* дыбысы *-т, -д, -қ, к, -з, -г, -с, -з, -п, -б, -ч, -ж, -м, -н, -р, -л* дауыссыздарының алдынан келсе элизияға ұшырайды. Екіншіден, сөздің соңғы буынында келсе, *р* дыбысы әлсіреп, кейде түсіп қалуы да мүмкін. Мысалы: мөлдүр – мөлдү (бұршақ), ямғур – ямғу (жаңбыр) (Sadvakasov G., 1989: 146) [9].

Бұл сөз көне түркі тілдерінде кекіру мағынасын беретін *kakır, kekır* етістігіне *-дек* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған болу керек. Э.Севортян кеңірдек және кекір сөздерін генетикалық жағынан талдай келе былай дейді: «кажется правдоподобным, если учесть, например, такой факт, как турецкий *girtalak* «гортань», *girt etmek* «рыгать». Возможно, что в кекирдек, кеңирдек, и кекир представлена одна и та же первичная имитативная основа *кек, *кег, *кең. (ESTYA., 1997: 26) [10].

Батпақ – құрғақ емес, лай, былғаныш жер. (Tusındırme sozдіk, 2008: 115) [5]. Бату мағынасын беретін етістіктен туындаған зат есім. Ә.Қайдар бір буынды түбірлердің қатарына «бат» етістігін жатқызады да, оның екі түрлі мағына беретінін көрсетеді: I нечто прилипающее, липкое, клейкое: бат<тас. II погружаться, тонуть, окунаться (Kaidar A., 1986: 192) [11]. Көне түркі тілдерінің барлығында «бат» етістігі кездеседі. М. Қашқари сөздігінде балшық, батпақ сөздері кездеседі. Сөздікте батығ – батпа, өзендер мен көлдердің батпа жері (Kashkari M. I 1997: 428) [12]. Көне түркі тілдерінің барлығында «бат» етістігі кездеседі. Бұл сөздің архетипі – *пат.

«Бат» етістігі арқылы жасалған сөздерді Э.Севортян 6 топқа бөліп қарастырады:

1) *-(а)қ* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есімдер: бат+ак (түр., гаг., қар.), бат+ак (әзірб.); *-қақ* аффиксінің жалғануы арқылы: бат+қақ (тат.), пут+хах (чув.); *-мақ* аффиксінің жалғануы арқылы: бат+мақ (құм.).

2) *-лақ* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есімдер: бат+лақ, пут+лах (чув.)

3) *-(ы)қ* аффиксі арқылы: бат+ық (түр.), бат+ық (әзірб.), пат+ығ (хак.).

4) *-ы(ш)* аффиксінің жалғануы арқылы әрекетті білдіретін сөздер: бат+ыш (түрк., түр, қырғ., тат.), бад+ыш (алтай диал.), бат+ыс (қаз., ққал.) – күннің бату бағыты.

5) *-а(з)* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған мекенді білдіретін зат есім: бат+ау (парсы сөздіктерінде «шығыс» мағынасында қолданылған).

6) *-ы(р), -қыр, -тыр* аффикстерінің жалғануы арқылы жасалған бұйрық райлы етістіктер: бат+ыр (түр., әзірб., қырғ., қаз.), бат+қыр (ұйғ.), бат+тыр (гаг., қар.), бат+дыр (құм.). (ESTYA, 1978: 80) [10].

Балшықты жер мағынасын беретін батпақ атауы қазіргі түркі тілдерінде әр түрлі өзгерістерге ұшырағанын байқауға болады. Алайда, түбір *бат етістігі барлық түркі тілдерінде сақталған. Бат етістігіне Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде су астына кету, сіңу және батпаққа, қарға малтығу деген анықтама берілген (Tusındırme sozдіk, 2008: 116) [5]. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін басқа түркі тілдерінде батпақ сөзінің дыбысталуына назар аударайық:

3-кесте – Түркі тілдерінде батпақ сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	батпақ
қарақалпақ	батпақ
әзірбайжан	батағлығ
түркімен	батга
өзбек	ботқоқ
ұйғыр	патқақ
түрік	батаклық
татар	баткаклық
құмық	батмақ

Кестеден түркі тілдерінің арасында тек ұйғыр тілі «бат» етістігінің көне формасын, архетипін сақтап қалған. Өзгеріс түбір сөзге жалғанған қосымшаларда байқалады. Талдау жүйелі болуы үшін, алдымен екі буынды сөздерге тоқталайық:, бат+пақ, бат+мақ, бат+га, бот+қоқ, пат+қақ.

Өзбек тілінде *a* дыбысы көп жағдайда *o* болып дыбысталады. Әсіресе, сөздің екінші және үшінші буындарында бұл заңдылық күшейе түседі. Ғалым М. Томанов *a* жуан дыбысының еріндік мәнер (*o* немесе *u*-ға айналуы) алуын сәйкестік деп қарамайды, өзгеріс тайпа тілдерінің әсерінен пайда болғанын алға тартады. Өзбектердің орта ғасырларда иран тектес халықармен араласқанын және сол ара қатынас тілде өзінің ізін қалдығанын дәлел ретінде ұсынады. (Томанов М., 1992: 27) [13].

-пақ, -мақ аффикстері көне түркі тілдерінде қимыл-қозғалыстың нәтижесін білдіру үшін жұмсалаған. Мыс: түрік тіліндегі екмек «нан» ек етістігі арқылы, гагауз тіліндегі яшмак «өмір» яша (өмір сүру мағынасын береді)сөзі арқылы, қазақ тіліндегі ілмек ілу етістігі арқылы пайда болып, қимыл-қозғалыстың нәтижесін білдіретін зат есім қызметін атқарып тұр. Бұл жердегі батпақ есім сөзі де әрекеттің нәтижесін білдіретін туынды сөз болып тұр. Түркімен тіліндегі бат+га сөзінің соңында *г/к* дауыссыз дыбыстары элизия құбылысының әсерінен түсіріліп айтылған.

-қақ аффиксіне қатысты Б.Серебренников пен Н. Гаджиева былай дейді: «аффикс -қақ, -кәк, видимо, образовался в результате сложения аффиксов -қы и -ак. Придает значение орудия действия или способности к выполнению какого-либо действия. Примеры: тат. ишкәк «весло» от иш «грести», узб. илгәк «крючок» от ил «зацеплять», башк. кәжрак «точило» от кәжра «точить» (Serebrennikov B., Gadzhieva N., 1978: 107) [14]. Ғалымдардың бұл болжамы патқақ, ботқоқ сөздерінің қалай жасалғанына жауап бере алмайды. Біздің ойымызша, -қақ аффиксіне берілген келесі анықтама орынды: қақ, как – существительное с различными значениями по исходной основе (DTS, 1969: 653 б) [1]. Например: іçкак «вампир» (от іç – пить), қасқақ «беглец» (от қас – бежать), tutқақ «захват» (от tut – хватать). Батағлығ, батаклық, баткаклық сөздеріне келер болсақ, қандай да бір заттың басты қасиетін, белгісін беретін -лық аффиксінің жалғануы арқылы жасалған. Мысалы, түркімен тілінде ағаш көп өсетін жерді ағашлық, тасты жерді әзірбайжан тілінде дашлых деп айтады. Сазды, батпақты жер деген мағынаны беретін баткалық сөзі аталған –лық етістігі арқылы жасалған

деп айтуға толық негіз бар. Оғыз тобы тілдеріндегі г/к (бат+(г/к)+аг+лык) дауыссыздарының түбір мен қосымшаның арасында дауысты дыбыстардың әсерінен әлсізденіп барып, кейін түсіп қалуы заңды құбылыс. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде батпағы мол жерді батқалақ деп атайды.

Жұлдыз – түнде жарқырап, көкте нүктедей болып көрінетін аспан денесі (Tusındırme sozđık, 2008: 315) [5]. М. Қашқари сөздігінде *julduz* – барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім (Kashkari M. III 1997: 57) [15]. Сөздікте Мизан жұлдызы, Сүмбіле, Үркер, Жеті қарақшы, Жетіген, Темірқазық жұлдыздары туралы ақпарат берілген.

Түркі халықтарының айға, күнге, аспанға, жұлдызға, отқа немесе суға табынуы ертеден бар наным-сенімдердің бірі. Себебі, қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынаста өмір сүрген түркілер табиғатты жаратушыны «тәңірі» деп атап, табиғатты оның тамаша туындысы деп білген. Табиғатты аялау арқылы Тәңірінің жаратқан әрбір құбылысына құрметпен қарап, оларды пір тұтқан.

Қазақ халқында жұлдыз атауы бірнеше сөздермен тіркесіп, жаңа мағына мен жаңа сөздер құрауда белсенділік танытады. Мысалы, жұлдыздай ақты (қатты жүгірді, оқша атылды), жұлдыздай жарқырады (көзге түсті, еленді) жұлдызы жанды (бақыты артты, мәртебесі жоғарылады), жұлдызы оңынан туды (сәті түсті, жолы болды), жұлдызы жоғары (мерейі үстем), жұлдызы қарсы (бір-біріне өш, қас), т.б. Жұлдыздың түнде жарқырап көкте көрінетін аспан денесі екенін ескерсек, оған екінші бірінің қолы жете бермейтіні анық. Сондықтан болар, жұлдыз сөзінен пайда болған тіркестер де адамның мәртебесімен, мерейімен ұштасып жатыр.

Жұлдыз атауы көне түркі тілдерінде, ежелгі және орта ғасыр ескерткіштерінің барлығында кездеседі. Э.Севортян жұлдыз сөзі жалт/жылт еліктеуші сөзінен пайда болды дейді, оны басқа түркологтардың барлығы қолдайды. Э. Севортян «по происхождению представляет собой производное от образоподражательного слова *jylt-jylt*, которое обозначает блеск низкой степени и противопоставляется *jalt-jalt*, обозначающему блеск высокой степени – яркое сверкание. *jalt-jylt* обозначает чередующиеся сверкание разной яркости (ESTYA, 1989: 280) [10].

4-кесте – Түркі тілдерінде *жұлдыз* сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
Қазақ	жұлдыз
Қарақалпақ	жулдыз
Әзірбайжан	улдуз
Түркімен	йылдыз
өзбек	юлдуз
ұйғыр	йолдуз
түрік	йылдыз
құмық	юлдуз
татар	йолдыз
хакас	чылтыс
шор	чылтыс
чуваш	чалтар

Сөз басындағы й-ж-ч дыбыстарының, сөз ортасындағы т-д дауыссыздарының және сөз ортасындағы о-у-ұ-ы-а дауыстыларының алмасуы түркі тілдеріндегі заңды құбылыстардың бірі. Бұл жерде чуваш тіліндегі чалтар сөзі өзіне назар аударып тұр. Мәселе – сөз соңындағы р-з сәйкестігінде. Түрколог ғалымдарың басым көпшілігі жұлдыз есімінің соңындағы –ыр және –ыз қосымшалары туралы чуваш тілінен өзге барлық түркі тілдерінде зетаизм

құбылысы сақталғанын, тек чуваш тілі ротацизмге ұшырағанын айтады. Олардың бұлай деуінің басты себебі – бұлғар тобы тілдерінде ротацизм құбылысының жиі көрініс табуы болса керек.

Жалпы, түркі тілдерінде р-з сәйкестігі әртүрлі сәйкестіктердің қатарынан орын алады. Сәйкестіктің шығу төркіні туралы болжамдар кереғар. Ғалымдардың бір бөлігі *р>з (неміс ғалымдары, Клапрот, Шот және Ашмарин, Рамстедт, Дмитриев, Поппе, т.б.), екінші бөлігі *з>р (Богородицкий, Радлов, Гомбоц, Бенцинг, Себеренников, т.б.) деп көрсетеді. Бірақ, Ж.Аралбаев пен Б. Сағындықұлы түркологияда бір фонемадан екінші фонема пайда болды деген қатып қалған тұжырымды дұрыс санау ғалымдардың нақты болжам жасауына кедергі келтіргенін айтады. Бұл стереотипті проф. Б. Сағындықұлы бұзып, р мен з-ның екі түрі фонема екенін, бір-бірімен еш уақытта ауыспайтынын дәлелдеп берді. Оның айтуынша, р – тілдің ұшы таңдайға дірілдеп тиюден жасалатын вибрациялық ауыз жолды сонор фонема, з – тіл ұшы астыңғы күрек тіске жуысуынан жасалатын фрикатив, бір фокусты ұяң фонема (Sagyndykuly B., 2009: 56) [17]. Р-з сәйкестігі жай ғана й-дж-ж-д-т-г-з-дз-р сәйкестігінің бір бунағы. Оған себеп - р осы тізбедегі кез келген дауыссызбен сәйкесе алатындығында дейді Б. Сағындықұлы.

Сонда жұлдыз атауының түбірі – жұлт. у>ұ>ы формуласы бойынша қосымшасы -ыз<уз. Чуваш тілінде р түрінде айтылатындықтан, ыз<уз<урз түрінде қалпына келтіреміз. «Жалтырап тұрған» деген лексикалық мағына береді. «Жұлт», «жалт» болып та айтылған. Ж жауыссызының түпкітегі – ч. Осы себепті чуваш тілінде «жалтты» «чалт» деп айтады. а-у (а-ы) сәйкестігі бойынша түркі тілдері екіге бөлінеді. Сонад чуваш тілінде чалтарс болып қалпына келеді: жултурз<чултурз=чалтарс.

Шолпан – күн жүйесіндегі оған ең жақын жарық әрі сұлу жұлдыз. Түркі халықтарында Шолпан жұлдызы қасиетті саналып, бірнеше аңыз-әңгімелерге арқау болған. Тіпті, қыздарына көрікті болсын деген ырыммен Шолпан есімін қойған. Негізгі беретін мағынасы – жұлдыз және таң. Алтай тілдерінде шолпан жұлдыз деген мағынаны береді. Мыс: Altaidyn çolmonı – Алтайдың жұлдызы; құмық тілінде çolpan tuwdu – таң атты, қарашай-балқар тілдерінде Çolpan çikmaj таң atmaz – Шолпан тумай таң атпас. Шолпанның (Венераның) таң енді атып келе жатқанда пайда болатыны, яғни оның таң жұлдызы екендігі қазақ және құмық тілдерінде *таң шолпан* тіркесінде сақталып қалған.

Ғалым А.В.Дыбо шолпан сөзінің этмологиясы жайында былай дейді: *çolpan по видимому, подражательного происхождения çolp+ глаголообразующий аффикс –у + аффикс причастия –уап, çolp+ у+ уап – сверкающий (Дыбо А., 2006: 335) [18]. Бұл жердегі көне –ан, –ән есімшесі қимыл-қозғалыстың, әрекеттің нәтижесін білдіреді. Мысалы, әзірбайжан тілінде кечән – өткен, уақыты біткен, түркімен тілінде оқан – оқыған, гелен – келген, ишлән – жұмыс істеген.

5-кесте – Түркі тілдерінде шолпан сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	шолпан
өзбек	чолпан
ұйғыр	чолпан
түрік	чолпан
татар	чулпан
қырғыз	чолпон
хакас	солбан
якут	Чолбон
құмық	Чолпан
башқұрт	Сулпан

Қазақша шолпан, қырғызша чолпон, түрікше/ұйғырша чолпан, татарша чулпан, алтай тілдерінде чолмон, хакасша солбон, якутша чолбон. Мысалдардан төрт түрлі сәйкестік байқалады:

- 1) ч-ш-с (сөз басында);
- 2) о-у (сөз ортасындағы екінші дыбыс);
- 3) п-б-м (сөз ортасындағы дауысыз дыбыстар);
- 4) о-а (сөздің екінші буынында).

Аталған сәйкестіктің барлығы түркі тілдерінде кездеседі.

Ай – жердің табиғи серігі, түнде жерге жарық түсіріп тұратын аспан денесі (Tusındırme sozдіk., 2008 21) [5]. М. Қашқари сөздігінде толған ай (tolun aj) тіркесі кездеседі (Kashkari M. Том I. 1997: 112) [12].

Ай көне түркі тілдерінде екі түрлі мағынада жұмсалады. Біріншісі күн жүйесіндегі ғаламшар, екінші мағынасы – сұлулықтың белгісі. Ұйғыр және алтай тілдерінде сұлулықты ай деп айтады.

6-кесте – Түркі тілдерінде *ай* сөзі дыбысталуының кестесі:

түркі тілдері	дыбысталуы
қазақ	Ай
өзбек	Ой
ұйғыр	Ай
түрік	Ай
татар	Ай
қырғыз	Ай
хакас	Бй
якут	Ай
башқұрт	Ай
әзірбайжан	Ай
түркімен	Ай
чуваш	Уйах

Г. Вамбери ай сөзінің этимологиясын ақ сын есімімен байланыстырды. Ол үшін ғалым *ай жүзді* тіркесінің ашық, анық, аппақ мағынасын беретінін дәлел ретінде ұсынады.

Ай сөзі көне түркі тілдерінде ешқандай өзгеріске ұшырамаған. Тек үш тілде айдың дыбысталуы өзгеше. Өзбек тілінде ой түрінде келеді. Сөз басындағы а дауыстысының о-ға айналуы өзбек тіліне тән құбылыс. (бас-бош, бат-бот, таң-тоң, т.б.). Якут тілінде – ый, бұл тілде сөз басында а-ның ы-ға айналуы азды-көпті орын алады (тамыр-тымыр, жат-сыт). Чуваш тілінде *ујах*, соңғы -ах – кішірейту мағынасында жұмсалатын аффикс болуы мүмкін. Мысалы, *kün-güneş-qujaş* сияқты.

Көне ескерткіштер тілінде *јақсуқ* формасы кездеседі. Біздіңше, бұл жалын мағынасын білдіретін *ја* сөзінен шыққан. *суқ* – кішірейту мағынасын білдіретін аффикс. Сонымен қатар, жарық сөзінің түбірі жа екенін ескерсек, айдың түнде жарық беріп тұратыны оның қызметіне байланысты туған атау екенін бірден түсінуге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бір кездері қылқындыру, тұншықтыру, буындыру мағынасында жұмсалған *боғ* сөзі тілдің дамуы барысында субстантивтеніп жаңа атаулар мен (*boғaz* – адамның тамағы, *buуiz* – малдың жейтін тамағы, ыдыстың мойны, музыкалық аспаптың мойны, географиялық атау) мағыналарға ие болғанын анықтадық. Тіпті, *boғaz*-дың актив сөз болғаны соншалық, терминдік дәрежеге көтерілгенін зерттеу барысында көз жеткіздік.

Өңеш, кеңірдек сөздері де әр тілдің қосымша жалғану ерекшеліктеріне байланысты түрлі дыбысталып, формалық өзгеріске түсіп отырғанын анықтадық. Географиялық және астрономиялық атаулар өзінің мағынасын сақтап қалып, тек фонетикалық, морфологиялық өзгерістерге ұшырағанын байқадық. Этимологиялық реконструкция критерийлерінің көмегімен тіл фактілерінің статикалық та, динамикалық та күйін, диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан зертеуге болатынына көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков II том. – М.: Наука, 1978. – 349 с.
3. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі II том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 526 б.
4. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1966. – 240 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 203 с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – А.: Қазақ университеті, 2005. – 258 б.
8. Диалектологиялық сөздік. – А.: Арыс, 2007. – 800 б.
9. Строй уйгурского языка / Отв.редактор Г.С. Садвакасов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 476 с.
10. Этимологический словарь тюркских языков. V том. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.
11. Кайдаров А. Структура односложных корней и основ с казахском языке. – Алма-Ата, 1986. – 311 с.
12. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. I том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 525 б.
13. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – А.: Қазақ университеті, 1992. – 190 б.
14. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: Маариф, 1978. – 302 с.
15. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. III том / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – А.: Хант, 1997. – 596 б.
16. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. III том. – М.: Наука, 1980. – 349 с.
17. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – А.: Үш қиян, 2009. – 504 б.
18. Дыбо А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 2006. – 908 с.

REFERENCES

1. Drevnetjurkskij slovar. – Leningrad: Nauka, 1969. – 677 s. [in Russian]
2. Sevortjan Ie.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov II tom. – М.: Nauka, 1978. – 349 s. [in Russian]
3. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi II tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – Almaty: Hant, 1997. – 526 b. [in Kazakh]
4. Qazaq tilinin qysqasha jetimologiialyq sozdigi. – А.: Gylum, 1966. – 240 b. [in Kazakh]

5. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi / Zhalpy redakciiasyn basqargan T. Januzaqov. – A.: Dajk-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
6. Shherbak A.M. Sravnitel'naja fonetika tiurkskih iazykov. – Leningrad: Nauka, 1970. – 203 s. [in Russian]
7. Sagyndyquly B. Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologiialyq negizderi. – A.: Qazaq universiteti, 2005. – 258 b. [in Kazakh]
8. Dialektologiialyq sozdik. – Almaty: Arys, 2007. – 800 b. [in Kazakh]
9. Stroi uigurskogo iazyka / Otv. redaktor G.S. Sadvakasov. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 476 s. [in Russian]
10. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. V tom. – M.: Iazyki russkoi kultury, 1997. – 368 s. [in Russian]
11. Kaidarov A. Struktura odnoslozhnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke. – Alma-Ata, 1986. – 311 s. [in Russian]
12. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi. I tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylimi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – A.: Hant, 1997. – 525 b. [in Kazakh]
13. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy. – A.: Qazaq universiteti, 1992. – 190 b. [in Kazakh]
14. Serebrennikov B., Gadzhieva N. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. – Baku: Maarif, 1978. – 302 s. [in Russian]
15. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi. III tom / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylimi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – A.: Hant, 1997. – 596 b. [in Kazakh]
16. Sevortian Ie.V. Etimologicheskii slovar tiurkskih iazykov. III tom. – M.: Nauka, 1980. – 349 s. [in Russian]
17. Sagyndyquly B. Tandamaly tuyndylar. – A.: Ush qian, 2009. – 504 b. [in Kazakh]
18. Dybo A. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tiurkskih iazykov. – M.: Nauka, 2006. – 908 s. [in Russian]